

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В КРИВАВИХ ЖОРНАХ КОМУНІЗМУ: ПРЕЛЮДІЯ ДО ГЕНОЦИДУ

Микола ЛАЗАРОВИЧ

Copyright © 2011

Далеко не кожне село в Україні може похвалитися таким ошатно виданим фоліантом власної історії як Криві Коліна Тальнівського району на Черкащині. Його автори – В.П. Мовчан, І.А. Нерубайський та В.Й. Олійник не лише детально описали минувшину своєї малої батьківщини, але й щедро її ілюстрували сотнями світлин.

Чи не найпронизливіше у виданні звучить тематика Голодомору 1932–33 років, який убивчим смерчем пройшовся й через долі мешканців цього типового українського села [див. 27, с. 180–214].

Ось лишень кілька текстових фрагментів.

“Творцем національної культури було місто у всіх народів, що не втратили чи рано здобули свою державну незалежність. І в нас місто було творцем української культури, коли ми мали свою незалежну державу за Скіфської, Сарматської, Руської державної доби. А в ХХ столітті ми лише почали відвойовувати наше місто у росіян, поляків, євреїв. Отже, українське село мало ще довго залишатися джерелом національної науки, літератури, філософії, мистецтва, релігії, етики й естетики. Росіяни українського села не знали. Вони гадали, що воно живе тим самим духовним і культурним життям, що й село російське. Та українські євреї швидко розтлумачили російським євреям-більшовикам, що доки вони не знищать, не зросійшать українського села, доти те джерело “мазепинства” постачатиме містам на місце розстріляних нові й нові українські національні творчі сили. А приплив української селянської найздібнішої й найдіяльнішої молоді до міста, до вищої освіти після революції став таким великим, що Росія побачила загрозу своєму пануванню в українському місті, а відтак і всій Україні. Вона зрозуміла, що втратить Україну назавжди, якщо не знищить якомога швидше українське село. Знавець цієї справи М. Хрущов офіційно на ХХ з’їзді КПРС зі-

нався, що сталінська влада не вивезла до Сибіру все українське селянство лише тому, що то було понад її сили. Тоді було вирішено вигубити Голодомором мільйони українських селян” [27, с. 180].

“З метою виконання сталінських директив на допомогу райпарткомам та сільським активістам в райони було направлено спочатку 600 комуністів-робітників у складі бригад із 3–4 осіб кожна, а потім ще 112 тисяч найвідданіших і найзатятіших комуністів, які скеровували роботу сільських злодіїв і волоцюг. Адже “буксирні бригади” колгоспних активістів набиралися в основному з різних покидьків сільського населення — ледарів, п’яничок, що хотіли легко пожитися за рахунок грабунку. І вони найбільше старалися: влада дала їм право розпоряджатися не лише майном, а й життям селян-трудівників.

Ці, за влучною назвою селян, “бригади по викачці хліба” або “червоні мітли”, озброєними ватагами ходили по дворах і, шукаючи хліб, нищпорили скрізь: по горищах, хлівах, клунях, погребях, а в хатах — у печах, лежанках, під ліжками, в подушках, матрацах, за образами. Металевими палицями штурхали по всіх закутках, у соломі, навіть у гною.

Спочатку, поки було що брати, іменем влади тягли все. Довгими зимовими вечорами пиячили, а зранку — знову в похід. Та на початку 1933 року вже не було чого забирати. Тоді активісти скаженіли. Причина була проста: раз сім’я жива, то щось же вона їсть. А знайти нічого не можуть.

Чим далі, то замість хліба бригади знаходили на обійстях тіла померлих з голоду селян. А в живих забирали будь-які їстівні припаси. Конфісковувалась навіть найменша дрібка, що потрапляла на око. З горнят висипали останню квасолину чи якийсь насіння на городню грядку, а власника звинувачували у приховуванні харчів від держави. Нерідко навіть з печі

витагали останню зварену картоплину й топтали її на долівці перед очима у переляканих голодних дітей...” [27, с. 185].

“Отже, ті, хто затіяв цю чорну справу, дочекалися. Українське село почало вимирати. Одні люди пухли, інші висихали на тріску і падали, як мухи. Особливо жажливих розмірів набрав Голодомор ранньою весною 1933 року і тривав до нового врожаю. Тоді щодня помирало 25 тисяч людей, щогодини — 1000 чоловік, щохвилини — 17. Трупки лежали по хатах, під тинами, на дорогах. По селах їздили грабарками, гарбами спеціальні “команди”, підбирали мерців і звозили на цвинтар до великої ями. Там перекидали воза — і покійники, як снопи, летіли донизу. Під вечір трупи прикидали шаром землі, а за день-два все повторювалося, аж доки яму не заповнювали повністю. Тоді викопували нову... Людей, які це робили, годували в колгоспі баландою, або давали їм по шматочку хліба. Вони перетворювались на бездушних роботів, які, бувало, кидали на віз ще живу, але безпомічну людину...” [27, с. 186–187].

Незважаючи на страшне горе, люди не втрачали почуття гумору і складали такі прислів'я: “На конторі серп і молот, а у хаті смерть і голод”, “Батько в СОЗі, мати в СОЗі — діти плачуть на дорозі”, “Нема хліба, нема сала, — контрибуція забрала”, “Жито та пшениця пішли за границю, ячмінь і овес — на МТС, а кукурудзу та буряки їмо ми, колгоспники-дураки”...

Ходили й анекдоти. Як ось такий:

– Яка найбільша держава у світі?

– Україна.

– Чому?

– Бо кордони аж за Карпатами, столиця — в Москві, а населення — в Сибіру.

А ще до календаря люди добавили три нових місяці: терпень, пухень і здохень...” [27, с. 193].

Ніхто й ніколи вже не назве точних втрат українського люду під час Голодомору 1932–33 років, як і не вдасться встановити імен усіх невинно убієнних. Проте навіть за далеко неповними даними ці втрати просто жахливі — 10 мільйонів осіб. Це вдвічі більше, ніж євреїв під час Голокосту.

Якщо вірити офіційним даним обласної державної адміністрації, Черкащина втратила майже 155 тисяч життів...

Насправді ж на Черкащині було замордовано 300 тисяч селян. Справа в тому, що списки померлих, які склалися в населених пунктах через 55–60 років після трагедії, далеко не повні. По-перше, ніякого обліку жертв Голодомору ніхто не вів. Навпаки, сти-

рали й приховували всі його сліди. По-друге, дані, що збиралися зі спогадів очевидців, далеко неповні. Насамперед тому, що це була чергова “кампанійщина”, якою в багатьох населених пунктах керували вчорашні комуністи і проводили її в “кращих партійних традиціях”. Чи не тому в окремих районах, як ось у Звенигородському, цифри явно занижені? Чи не тому в Кривих Колінах після тих “зборів” через 12 років до основного списку додалося ще близько 60-ти осіб?

Немає сумніву, що якби навіть зараз, через 75 років після трагедії, зайти в кожну хату, не минути жодної родини та добре вислухати всіх і кожного, то складені списки убієнних голодом поповнилися б принаймні на десятки осіб у кожному селі.

Тільки на Гальнівщині мученицькою голодною смертю померло понад 10 тисяч осіб. Із них 1100 — у Заліському, близько 1000 — у Тальному, 906 — в Гордашівці, 639 — в Лісовому, 599 — у Вишнополі, 432 — в Колодистому, 423 — в Легедзиному, 420 — в Павлівці Першій, 391 — в Онопріївці, 304 — у Кривих Колінах...” [27, с. 204]. (Далі наводиться мартиролог 229-ти кривоколінців, імена яких відомі на сьогодні як замордованих більшовицьким Голодомором у 1932–33 роках).

Що ж стало причиною найтрагічнішої сторінки історії України та й уселюдської історії взагалі?

Ця спланована проти України акція мала знищити основу української нації і національного відродження, зруйнувати незалежні селянські господарства, унеможливити протистояння радянській владі. Ключову роль села в національно-визвольних процесах добре розумів генеральний секретар Центрального комітету (ЦК) Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)) Йосип Сталін. У одній зі своїх праць він писав, що “селянство являє собою основну армію національного руху... Без селянства не може бути сильного національного руху. Це і є те, що мається на увазі, коли ми кажемо, що національне питання — це сутнісно селянське питання”.

Москва усвідомлювала, що, за словами історика Ігоря Гирича, *українське селянство* і в 1917, і потенційно у 1930-х роках було *соціальною базою для створення незалежної української держави*, і тільки зламавши та деморалізувавши його, можна було сподіватися на екстенсивний розвиток більшовицько-тоталітарної держави росіян, якій потрібні були безземельні, знеособлені, зденаціоналізовані

раби-манкурти для “будівель комунізму” [6]. Тому, поряд із переслідуванням української інтелігенції та управлінських кадрів, більшовики наприкінці 1920-х років значно посилили тиск і на селян, які становили 81,5% населення УСРР. Адже щоб упокорити Україну, треба було не лише обезголовити й затероризувати національну інтелігенцію, зробити покірними управлінців, а й роздавити селянство – “соціальну базу українського націоналізму”.

Все було до банальності просто: селян перетворювали на колгоспників, тобто пролетарів сільськогосподарського виробництва; інтелігенцію – на “співців радянської дійсності”, своєрідний пролетаріат розумової праці; правлячу радянсько-партійну еліту УСРР – на слухняних і ретельних виконавців волі Кремля. У результаті суспільство ставало задзеркаллям здорового глузду. Причому технічно приструнити інтелігенцію, а тим більше управлінців, було не так складно. Хоча не можна сказати, що все йшло гладко – людський фактор, бувало, давав “збій”. Згадаймо самогубство двох Микол – Хвильового і Скрипника, пізніше – Петра Григоренка, котрий відмовився від генеральських благ на користь знедолених. Та загалом їх було небагато. Вживанням відповідних “заходів” ситуація “виправлялася”.

Важче було упокорити селянство – його було багато. Де ж на всіх знайти депеушників-садистів?! І тут на думку спав простий, але “архіфективний” спосіб розв’язання проблеми, свого часу винайдений та опробований В. Леніним. Звичайно, мовиться про терор голодом, який більшовики використали проти повстанського руху під час голоду 1921–23 років. Механізм покарання селян, котрі відмовлялися від нового кріпацтва, за влучним висловом відомого італійського історика, професора новітньої історії університету Неаполя Андреа Граціозі, був “трагічно простим: той, хто не працює, себто не сприймає колгоспної системи, не їсть” [11, с. 124]. Ну, а, виходячи з фрази Сталіна, “ліс рубають – тріски летять”, із ними за компанію “не їли” й деякі з тих, що колгоспи сприймали. Урок був жорстоким, а застосування голоду – безжальним.

У середині 20-х років, просуваючись рейками непу, економіка України завдяки величезній енергії та працьовитості народу наблизилася до показників 1913 року. Відбудова зруйнованого в роки Першої світової війни та революції господарства в основному завершилася. Проте Україна, як і раніше, була переважно аграрним краєм з низьким рівнем

агрокультури. Основна частина її населення була зайнята ручною працею, в містах зростало безробіття, села залишалися перенаселеними.

За роки непу економічно зміцнів значний відсоток українського селянства. Воно вороже ставилося до більшовицького режиму. Зростанню рівня його національної свідомості сприяв розвиток української літератури і мистецтва за умов українізації, а також впровадження у школах обов’язкового вивчення української мови. Лідерам правлячої партії і держави таке становище видавалося загрозливим. У них міцніла ідея необхідності радикальних змін для порятунку і поглиблення “соціалістичних завоювань”. Переконані в тому, що неп є вимушеним відступом, викликаним тимчасовими обставинами, більшовики прагнули повернути суспільство назад, до політики воєнного комунізму, в умовах якого вони почувалися впевнено. Адже відсутність приватної власності на засоби виробництва об’єктивно робила людей більш залежними від влади.

Про неп як про “передішку” в умовах нехватки сил для цілковитого здійснення революційних перетворень говорив і Володимир Ленін. У доповіді на IX Всеросійському з’їзді Рад у грудні 1921 року він наголошував: “Ми тепер здійснюємо стратегічний відступ, який дасть нам ширший фронт наступу в найближчому майбутньому...” [цит. за 16, с. 67–68].

Вважаючи “головним ворогом соціалізму” дрібного селянського власника, більшовицький вождь завжди дотримувався теоретичного погляду, за яким “селянство постійно, щоденно, кожночасно і в масовому масштабі породжує капіталізм і буржуазію”. Це мало виправдовувати граничну пильність і використання щонайменшої можливості, аби покласти край такому стану речей. Ленін уважав, що за тодішньої обстановки у світі період мирного будівництва не буде надто довгим, а в листі до Л. Каменєва від 3 березня 1922 року (вперше надрукованому аж у 1959-му) підкреслював: “Величезна помилка думати, що неп поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного” [цит. за 16, с. 69].

У ВКП(б) (Всесоюзній комуністичній партії (більшовиків)) розгорнулася широка дискусія про шляхи та методи “будівництва соціалізму”. По суті, вона служила прикриттям завзятої боротьби за особисту владу і політичне лідерство, яка тривала між керівниками більшовицької партії після смерті Леніна. Наприкінці 1920-х років Йосип Сталін, який, ставши генеральним секретарем ЦК партії,

передбачливо заволодів її бюрократичним апаратом, та отримав повну перемогу зі своїми прибічниками. З того часу будь-яку думку, що не збігалася з їхньою, оголошували помилковою, опозиційною і антипартійною. Сталіністи стали ініціаторами демонтажу нової економічної політики, як такої, що, на їх думку, вичерпала себе (До речі, Адам Улам в своїй праці “Ленін і більшовики” (Лондон, 1966) дійшов висновку: якби Ленін прожив довше, він покінчив би з непом раніше, ніж Сталін, бо ж останньому перед такою зміною курсу потрібно було ще зміцнити власне становище [16, с. 69]). Вони почали втілювати в життя ідею “побудови соціалізму в одній окремо взятій країні”. Це насамперед передбачало перетворення СРСР – якнайшвидше і за будь-яку ціну – в передову індустріальну державу з потужною армією. “Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні подолати цю відстань за 10 років. Або ми це зробимо, або нас знищать” [33], – переконував Й. Сталін скептиків.

Проект всеосяжних корінних економічних перетворень розробили у 1928 році. Була обрана стратегія прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якої стали п’ятирічки. Перша п’ятирічка 1928–33 років, зі слів Й. Сталіна, була виконана за 4 роки і 3 місяці. Насправді навіть мінімальний п’ятирічний план розвитку господарства був недовиконаний, а з окремих видів продукції, особливо легкої, харчової і хімічної промисловості, затвердженого обсягу виробництва в довоєнний час взагалі не було досягнуто [19, с. 221]. Проте на початку 1933 року Сталін підписав секретну телеграму, що забороняла будь-якому відомству публікувати інші цифри, що стосуються підсумків п’ятирічки, окрім офіційних. Члени політбюро дружно проголосували за таке розпорядження. Інакше довелось б повідомити, що в найгіршому становищі опинилися підприємства, робота яких зумовлювалася станом сільського господарства. Випуск бавовняних тканин досяг лише 59% наміченого, шерстяних тканин – 34%, цукру – 32%. Гірше того, в 1932 р. продукція цих галузей за обсягом помітно поступалася показникам передодня п’ятирічки. Відбувся серйозний спад, що негативно відбився на матеріальному становищі народу [30, с. 268]. **Так брехня стала нормою життя.**

У результаті єдиною графою в п’ятирічному плані, за якою контрольні цифри були вищими

за звітні дані про виконання, виявилися витрати на оборону. Звичайно, потенційно військова загроза зберігалася, але хто і як міг реалізувати її на рубежі 20–30 років? Сталін намагався розіграти цю карту. У секретному листі голові ОДПУ В’ячеславу Менжинському, вказуючи, кого потрібно заарештувати і як допитувати майбутніх учасників процесу Промпартії, він вимагав створити такий сценарій, щоб в очах радянських людей ініціатори підготовлюваної агресії були пов’язані з англійським і французьким урядом. Крім того, генсек висловив думку про можливість військового союзу Польщі з Латвією, Естонією і Фінляндією проти СРСР [30, с. 271].

Куди менше політика індустріалізації заторкнула інші галузі економіки. Як і раніше ручна праця переважала в будівництві, сільському господарстві. Незважаючи на численні запевнення, належного розвитку не отримала легка промисловість. Зовсім мало уваги приділялося інфраструктурі – будівництву доріг, елеваторів, складів. Раніше вважалося аксіомою, що бурхливе зростання народного господарства кардинально змінило не тільки умови праці, а й побут радянських людей. Сам факт збільшення чисельності робітників і службовців з 9 млн у 1928 році до 23 млн у 1940-му розглядався як ознака піднесення добробуту (кількість промислових робітників зросла з 4 до 10 млн осіб). У тіні залишилися інші відомості. Під кінець 30-х років на одного міського мешканця припадало житлової площі менше, ніж навіть до революції. Більшість заселяла комунальні квартири, бараки, підвали; зберігалися й землянки. Дитяча смертність набагато перевищила показники кінця 20-х років.

Сумне враження залишають дані про харчування. У 1935 р., коли відмінялася карткова система*, з 165 млн міщан тільки 40 млн отримували за картками хліб, м’ясні продукти – 6,5 млн, масло – всього 3 млн осіб. Що ж споживала решта міщан? Існували державні комерційні магазини. У 1933 р. зарплата промислового робітника становила в середньому близько 125 руб. на місяць. Кілограм пшеничного хліба коштував у такому магазині 4 рублі, м’яса – від 16 до 18, ковбаси – 25, масла – від 40 до 45 рублів. Становище дещо змінилося після відміни карткової системи. Проте і наприкінці 30-х років на душу населення м’яса і зерна припадало менше, ніж до початку суцільної колективізації. Роздрібні ціни в ці

* Рішення про відміну карткової системи було ухвалено в листопаді 1934 р. на пленумі ЦК ВКП (б).

роки зростали майже вдвічі швидше, ніж зарплата промислового робітника [30, с. 277–278]. Звичайно, газети писали зовсім про інший спосіб життя. Рясніли нариси про новобудови, заможні колгоспи, новаторів, про славних прикордонників. З року в рік наростала тема шкідництва, шпигунства. Після вбивства 30 листопада 1934 р. члена політбюро ЦК ВКП(б) Сергія Кірова нормою стали політичні процеси, нечувані масові репресії. “Ворогів народу” шукали буквально у всіх громадських організаціях, на кожному підприємстві. Важко було повірити, але арештовані комуністи, відомі партійні діячі, воєначальники, директори заводів зізнавалися в злочинній діяльності.

Основними джерелами індустріалізації були націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та ін.

На відміну від розвинених країн світу, в СРСР індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося. Сама держава ставала не тільки власником створюваних промислових об'єктів, а й споживачем їхньої продукції: в основному зброї та засобів виробництва. Фінансові засоби для цього черпалися з бюджету, тобто шляхом визиску людей, який був можливий лише в тоталітарній державі.

Уже перший п'ятирічний план, який передбачав реконструкцію та будівництво в Україні промислових підприємств, був для неї несприйнятливим. Він ставив у привілейоване становище російський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні прискореним темпом мали розвиватися лише ті галузі, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії. З 61,6 млрд крб., призначених згідно із планом першої п'ятирічки на народне господарство, Україні припадало 11,3 млрд крб., тобто 18,3%, що менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як Росії призначалося 68%, що набагато більше, ніж належало б. З виділеної Україні суми на промисловість припадало 4,2 млрд крб., з них на нове будівництво лише 1,2 млрд крб. Найгіршим було те, що з суми 1,2 млрд крб. 78% призначалось на Донецько-Криворізький район (6,5 млн населення), отже – для задоволення потреб Росії у вугіллі й металі. На решту

території України (22,5 млн осіб) припадало лише 22% асигнувань на нове промислове будівництво [19, с. 222].

Отже, промисловість в Україні й надалі розвивалася у попередньому напрямку, що сформувався ще у царські часи. І тоді, і тепер, роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом. І наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін. Зокрема, в другій для України припало ще менше коштів – лише 16,7% від загальної суми із Союзу, а в передвоєнні роки – 14,5%. Частка ж Росії зросла до 71%. Ще раніше вчений-економіст Михайло Волобуєв в статті “До проблеми української економіки”, надрукованій в журналі “Більшовик України” за 1928 рік, заявляв, що революція в економіці нічого не змінила – Україна залишилася колонією Росії. “Сучасні плани індустріалізації, – доводив він, – треба переглянути, відкинувши тенденції розглядати руську економіку, як пануючу” [38]. Однак голос М. Волобуєва та інших вчених-економістів на захист суверенних прав України в умовах утвердження тоталітарного режиму був голосом волаючого у пустелі. Україна у 1930-ті та наступні роки була остаточно позбавлена навіть залишків національної економіки.

Водночас слід зазначити також, що будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи, що її промисловий потенціал у 1940 році у сім разів перевищував показник 1913-го. У той час з'явилися такі велетенські підприємства, як “Криворіжсталь”, “Азовсталь”, “ДніпроГЕС”, Харківський тракторний завод та ін. За період з 1928 по 1941 роки до ладу стало приблизно 9 тисяч великих промислових підприємств, тобто 600–700 щорічно [30, с. 277]. За короткий час виріс потенціал, який за галузевою структурою, технічним оснащенням, можливостями виробництва найважливіших видів знарядь праці знаходився в основному на рівні показників розвинених країн. Уперше був налагоджений масовий випуск літаків, вантажних і легкових автомобілів, тракторів, комбайнів, синтетичного каучуку, різного роду устаткування, призначеного перш за все для подальшого розгортання важкої індустрії, підвищення військової могутності СРСР.

Історія раніше не знала такого зростання вкладень в одну галузь промисловості – важку індустрію за такий короткий термін. За офіційними даними, за період з 1 жовтня 1928 року до 1 січня 1933-го витрати на її розвиток

приблизно на 45% перевищили заздалегідь намічені витрати. Але звідки ж з'явилися додаткові багатомільярдні засоби? Питання тим більше важливе, що внутрішньопромислові нагромадження виявилися набагато меншими від запланованих (з 1931 року промисловість стала нерентабельною і залишалася такою до кінця десятиліття). Та інакше і бути не могло в умовах різкого (позапланового) розширення фронту робіт, масового залучення до виробництва мільйонів учораших селян, які вперше потрапили в місто, на будівництво, на завод.

Довелося піти на розміщення нових великих позик серед населення: з 1 млрд руб. у 1927 році до 17 млрд у середині 30-х. Величезним джерелом доходів став продаж горілки. Ще зовсім недавно Сталін переконував, що алкоголь, за допомогою якого царська Росія мала півмільярдний дохід, у радянській Росії не матиме розповсюдження. Трохи пізніше він змінив свою точку зору: наївно, мовляв, думати, ніби соціалізм можна побудувати в білих рукавичках. А у вересні 1930 року вже вимагав: "Потрібно, мабуть, збільшити (скільки можливо) виробництво горілки. Потрібно відкинути зайвий сором і прямо, відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки..." [30, с. 269–270]. І це було зроблено.

Важливим джерелом виявилася емісія. У 1930 році грошова маса, що перебувала в обігу, збільшилася в два з гаком рази швидше, ніж продукція, вироблена галузями промисловості групи "Б"* [30, с. 270]. Аналогічна тенденція діяла до кінця першої п'ятирічки зі всіма інфляційними наслідками, що звідси випливають.

Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не робило спроби здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий період. Для цього конче необхідною була масова активність усіх, ентузіазм мільйонів при мінімальному матеріальному стимулюванні, гострому дефіциті товарів народного споживання, продуктів харчування, послуг. Щоб збудити ентузіазм, використовували різноманітні методи. Головним із них було впровадження масового змагання. За виконання плану почали змагатися окремі бригади, заводи, міста і навіть республіки СРСР. Це значною мірою підвищувало продуктивність праці. Багато трудівників по

праву пишалася своїми здобутками. Проте невдовзі економічна ефективність змагання почала падати. Різко знизилися і темпи розвитку індустрії – з 23,7% у 1928/1929 роках до 5% у 1933-му [30, с. 272]. Зростали тільки "паперові" показники.

У листопаді-грудні 1932 року радянське керівництво прийняло кілька рішень, які повинні були знизити плінність робочої сили та закріпити робітників на підприємствах, а також домогтися там більш твердої виробничої дисципліни, "розвантажити" міста від "зайвих", на думку влади, елементів і скоротити кількість осіб, які мали право на продовольчі картки. Постанова РНК СРСР від 15 листопада передбачала за прогул на виробництві негайне звільнення, виселення порушників з місця проживання і позбавлення продовольчих карток. Постанова від 4 грудня надавала підприємствам право самим вирішувати, кого слід позбавити карток, а також мала на меті виявити "мертві душі", шляхом обману внесені до списків домових комітетів на продовольчі картки [2, с. 64–65]. В умовах Голодомору це був надзвичайно "дієвий" метод.

Значних обсягів набирала примусова праця в'язнів, передусім політичних. Адже табори ГУЛАґу (укр. ГУТАБ – Головне управління таборів) давно перетворилися зі спецрезервацій для політично неблагонадійних на грандіозні комбінати дармової праці, куди робочу силу постачали строго за раціонально розробленими планами й графіками. Концентраційні табори** були засновані за особистою вказівкою В. Леніна ще влітку 1918 року. У 1921-му в 24 областях РСФРР та інших республік функціонувало 48 концтаборів, а на початку 50-х табірна імперія досягла вершини свого розвитку, перетворившись на надзвичайно важливий елемент всієї системи радянської економіки. Якщо в 1933 році у в'язницях і таборах перебувало 334 тис. осіб, то в 1936 – 1 млн 296 тис. Загалом, із 1929 по 1953 роки через ГУЛАґ пройшло понад 18 млн осіб [35, с. 52]. Разом зі "спецпоселенцями", засланнями, військово-полоненими, яких по завершенню Другої світової війни було покарано владою, вимальовується страшна картина – 28,7 млн осіб [24], що пройшли "очищення" ГУЛАґом.

* Промисловість поділялася на дві групи – "А" і "Б". Група "А" (виробництво засобів виробництва) мала в СРСР привілейоване становище за капіталовкладеннями і матеріально-технічним постачанням. Навпаки, група "Б" (виробництво предметів споживання) постійно відчувала дефіцит ресурсів.

**У 1930 р. концентраційні табори були перейменовані на виправно-трудові.

Відвертим адептом примусової, концтабірної праці був Лев Троцький. Він навіть уважав її засадою соціалізму: “Кажуть, що примусова праця непродуктивна. Якщо це правильно, то все соціалістичне господарство приречене на злам, оскільки інших шляхів до соціалізму... бути не може” [12]. З цього приводу Микола Бухарін наголошував: “Пролетарський примус у всіх своїх функціях, починаючи від розстрілу і закінчуючи трудовою повинністю, є методом творення комуністичного людства” [35, с. 85]. Щоправда, були й інші думки, про що, зокрема, свідчать звернення академіка Володимира Вернадського й особливо листи академіка Івана Павлова до уряду. Всесвітньо відомий фізіолог ставив в один ряд біди свого народу з фашизмом на Заході. Ніякі Дніпрогеси, писав він Молотову, який у 1930 році замінив Рикова на посаді голови Раднаркому, не принесуть користі, якщо вони зводяться зусиллями підневільних людей і роблять вільну людину рабом [30, с. 267]. Молотов порадив академікові займатися не політикою, а фізіологією, мовляв, кожен повинен бути професіоналом у своїй справі.

Одним із основних джерел фінансування індустріалізації промисловості мало стати село, адже зерно користувалося стабільним попитом за кордоном. Для цього потрібно було замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств створити велике виробництво, тобто колективізувати сільське господарство. Така форма забезпечувала контроль з боку ВКП(б) над селянством, ставала важливою складовою частиною формування тоталітарної системи. *Тому Сталін, за словами професора Дж. Мейса, знищивши опозицію, зміцнивши режим особистої диктатури та маючи стратегічною метою перетворення всіх жителів СРСР в однорідну масу, яку згодом назвали “ новою історичною спільністю – радянським народом”, пішов на пряму війну з українським селом, а по суті справи – з Україною як цільним державним організмом. Чому саме з Україною? Тому, що вона мала більше населення, ніж усі інші, разом узяті, неросійські республіки. Тому що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки Гетьманщини, спільної боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні до 1933 року була створена й існувала розвинена державна організація, хоч і у рамках поліцейських обмежень, набула значного розвитку культура, істотно поширилася сфера вживання української мови.*

Ворогом номер один для Сталіна і його оточення був не тільки український селянин, чи український інтелігент. **Ворогом була Україна як така.** Проти неї Сталін вів у 1932–33 роках неоголошену війну, кинувши сюди весь наявний військовий, поліційний, політичний та економічний арсенал. Цю війну людство згодом назвало страшним, але точним словом – Голодомор [25] (уперше цей термін в офіційному публічному виступі на з’їзді Співки письменників використав відомий український поет і громадсько-політичний діяч Іван Драч, запозичивши його в діаспори).

Перехід до колективізації підштовхнула так звана криза хлібозаготівель 1927–28 років. За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство, цілком резонно розуміючи ринок як купівлю-продаж за взаємною згодою, відмовлялось продавати його державі за нижчими цінами. За підрахунками радянських економістів, через штучно встановлену різницю цін на товари промисловості й сільського господарства з метою викачувати гроші на розвиток індустрії, головним чином у Росії, українське селянство втрачало щорічно 300 мільйонів золотих довоєнних карбованців, що становило 20 карбованців на десятину посівної площі. Іншими словами, якщо український селянин до Першої світової війни міг придбати якийсь промисловий виріб за 1 пуд збіжжя, то тепер мусів віддавати за те ж 4–5 пудів хліба [34]. У січні 1928 року політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства.

Один із провідних західних дослідників висвітлюваної проблеми професор Є. Карч характеризував нездатність створити зерновий запас у врожайні роки як “недбалість, що межує з безглуздя”, і додавав: коли через некомпетентність верхів і фіскальну політику в 1927–29 роках спалахнула заготівельна криза, спроможність уряду адекватно відреагувати на неї фактично була паралізована “одночасною й майже неймовірною кризою в інформації”. Насправді ж, на думку Карча, “побоювання, які тоді існували щодо здатності радянського селянина постачати ринок своєю продукцією... були абсолютно безпідставними”, адже, за підрахунками, в 1927–29 роках досить було лише дотувати 131,5 млн крб для підвищення цін на хліб, і ринок швидко б стабілізувався [16, с. 99].

Прагнучи розколоти село, радянська влада звинуватила в провалі хлібозаготівель не всіх селян, а тільки заможних – “куркулів”. Тому

запровадження надзвичайних заходів із вилучення хліба здійснювалося, за словами Сталіна, як тимчасовий крок “у зв’язку з виступом куркульства проти радянської політики цін”, “як один із засобів зламати опір куркульства і взяти у нього максимально хлібні надлишки, необхідні для того, щоб обійтися без імпорту хліба і зберегти валюту для розвитку індустрії” [41, с. 347]. Хоча, за його ж даними, у 1926/27 господарському році “куркулі” мали у своєму розпорядженні лише 20% товарного хліба, у той час, як середняки та бідняки – 74%. У таємному циркулярі до місцевих партійних організацій, розісланому 13 лютого 1928 року, генсек фарисейськи стверджував: “Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулювання і т. ін. є контрреволюційним базіканням” [14, с. 65–66]. На жаль, як виявилось, “базікав” сам Сталін.

На Українську СРР, яка була основною постачальницею хліба для Москви, Ленінграда, інших великих промислових центрів, був накладений план у 265 млн пудів хліба, збільшений згодом до 277 млн пудів [14, с. 66]. Переконати селян добровільно везти хліб на державні зсипні пункти за низькими цінами звичайно не вдавалося, тож у дію пішли побиття та погрози зброєю, протидія вивозу хліба на базар за допомогою “загороджувальних загонів”, “протягування” через селянські збори постанов з рішенням у разі нездачі до певного строку хлібних надлишків виключати зі складу земельної громади із позбавленням землі тощо. Брутальним пограбуванням виглядало на практиці й широке застосування ст. 127 КК УСРР: виходячи з настанов забезпечити успіх державних поставок будь за що, правоохоронні органи не зупинялись перед експропріаціями не тільки всього наявного хліба у селян, але також їх майна, арештами та висланнями. Паралельно з цим ДПУ проводило масові арешти приватних заготівельників – спочатку на хлібофуражному, а пізніше на м’ясному, мануфактурному та іншому ринках. Тільки з 5 по 26 січня 1928 року в Україні чекістами було заарештовано 704 приватних торговців, 275 з яких були засуджені на строк від 1 місяця до 5 років з конфіскацією всього майна та висланням за межі України. В наступні два місяці кількість заарештованих приватників у республіці зросла до 1726 осіб [8, с. 210–211]. Водночас у ході проведеної органами ДПУ у березні 1928 року “широкої операції зі зняття українського антирадянсь-

кого активу” було заарештовано понад 400 осіб [14, с. 66].

У листі мелітопольського окружного прокурора до Наркомюсту від 28 січня 1928 року наводилися волаючі приклади розправи місцевих властей із селянами за несплату податків. “До мене звернулися два селяни Закалічний Яків і Слашилін Яків, мешканці с. Н. Спасівка Мелітопольського округу. Вони втекли з села тому, що їх дуже били представники комісії з реалізації селянської позики. Погрожуючи револьвером, вимагали підписатися на позику від 400 до 1500 руб.

Після тортур відпускали селян лише після того, коли останні давали підписку, що сплатять призначену комісією суму, а також про те, що їх не били, а були з ними ввічливими. П’ятеро винних у знущаннях над селянами затримані, їх справа передана слідчому Мелітопольського окрсуду”.

А в с. Зибкове Онуфрїєвського району комісія з проведення кампанії по самообкладу в складі представника Онуфрїєвського районного виконавчого комітету (РВК), голови сільради, завідувача сільбудом і селянина Хлебутіна (всі члени партії) стала викликати заможних селян до сільради і пропонувати облігації на значну суму. В разі відмови від покупки облігацій їх вартість переводилася комісією в самообклад, який у примусовому порядку вилучали. В селянина Стрельцова комісією примусово було продано 145 пуд. хліба, коня, а в його господарстві залишили 30 пуд. хліба при 7 їдцях.

У деяких селах Меджибізького району, згідно з рішенням президії сільських комітетів незаможних селян (КНС), особливо злісним незадавачам хліба на ворота прибивали чорні дошки з написами: “ворог радянської влади”.

У Кременчуцькому окрузі на березень місяць 1928 року було винесено 67 ухвал про виселення злісних незадавачів хліба й ухвалено 120 рішень про конфіскацію у таких землі [13].

За допомогою силового тиску на селян в УСРР на 1 квітня заготовили 200 млн. пудів зерна [14, с. 66]. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Однак украї складна економічна та суспільно-політична ситуація в Україні стала набувати загрозливого характеру, коли навесні 1928 року з’ясувалося, що внаслідок холодної зими в республіці загинуло 52,8% площі озимини (23,5% всієї засівної площі) [8, с. 212–213, 220]. Далі – ще гірше: на зміну холодній весні прийшло вкрай посушливе, з суховіями літо, що призвело до масової загибелі хлібів. Недо-

рід і хлібозаготівлі призвели до загострення продовольчого стану в українському селі. Загальний обсяг хлібозаготівель в УСРР сягнув 258,5 млн пудів, з яких лише 72,9 млн були використані на харчування населення республіки. У багатьох районах, у тому числі південно-західних, які на початку 1920-х років пережили тяжкий голод, з настанням літа 1928 року знову почало голодувати до трьох мільйонів людей [14, с. 66].

У травні і червні 1928 року політбюро ЦК КП(б)У розглянуло “випадки голодування” й доручило Українській економічній нараді детальніше вивчити питання і виділити кошти для допомоги, “звернувши особливу увагу на райони прикордонної смуги”. Тиск на селянство воно виправдовувало “необхідністю досягти найбільших темпів зростання важкої промисловості”. Відповідні завдання були поставлені і перед ДПУ. Заслухавши 4 травня 1928-го на своєму закритому засіданні доповідь голови ДПУ УСРР В. Балицького, політбюро ухвалило постанову, в якій, зокрема, зазначалося:

“1. Зважаючи на серйозне пожвавлення антирадянської, куркульської діяльності на селі, зокрема у зв’язку з частковим недородом і пересіванням, особливо в степових округах (Запорізький, Мелітопольський, Херсонський та ін.), визнати необхідним:

[...]

г) ДПУ посилити роботу по боротьбі з активно виступаючими антирадянськими елементами на селі (колиш[ні] поміщики, колиш[ні] поліцаї, попи, куркулі), застосовуючи до них заходи репресії. При цьому з максимальною обережністю підходити до тих окремих середняків, які виявилися втягнутими в антирадянську роботу, застосовуючи до них необхідні заходи лише в найвинятковіших випадках і як поодинокі явища.

д) ДПУ негайно вжити заходів до посилення роботи і апарату спостереження ДПУ на селі, забезпеченню достатньої його гнучкості стосовно своєчасної інформації про всі настрої та антирадянську діяльність, що проявляється на селі.

[...]

4. У зв’язку з посиленням активності ворожих інтелігентських груп, а також організаційним оформленням окремих угруповань у місті і селі (монархічні елементи, сіоністи, українські націоналістичні контрреволюційні елементи) ДПУ посилити боротьбу з групами, які проводять активну антирадянську роботу, здійснюючи при цьому необхідні арешти,

заздалегідь повідомляючи в ЦК питання, що стосуються цілих груп” [14, с. 66–67].

З другої половини 1928 року ситуація продовжувала погіршуватися – хлібозаготівельна криза повторилася в гостріших формах через неврожай в основних житницях СРСР – Україні і на Північному Кавказі. І хоча новий хлібозаготівельний план (164 млн пудів) для УСРР був значно меншим, ніж у попередні роки, він все-таки виявився занадто великим [14, с. 68]. За таких умов реанімація практики продрозверстки, звичайно, не могла не позначитись негативним чином на політичних настроях українського села, атмосфера в якому ставала вибуховою. Почастішали випадки фізичної протидії селян вивозу хліба, побиття активістів, самосуди тощо. З жовтня 1928 року по 1 лютого 1929-го по всій Україні зареєстровано 290 випадків терористичних актів (убивства, побиття активістів, підпали майна і зерна тощо). Відмічена тенденція до їх зростання: за 1-е півріччя 1928-го їх було 117; за 2-е – 302. У зведенні про політичне становище, складеному центральною виборчою комісією на 30 листопада 1928 року, повідомлялося про різні форми селянського опору:

– с. Ярославці, Київщина: вбитий через вікно член сільради, активний громадський діяч;

– с. Стара Синява, Київщина: куркулі підпалили цегляний завод, що належав колгоспу;

– Мелітопольський округ: 18 куркулів побили групу активних незаможників;

– с. Дронове, Артемівський округ: куркулі підпалили склад МТС;

– с. Задовка, Одеський округ, радгосп ім. Т.Шевченка: радіатори тракторів забиті піском, внаслідок чого вони виведені з ладу;

– с. Оранське, Дніпропетровський округ: стріляли у вікно будинку, де збиралася біднота [13].

Спецоргани також констатували поступове переростання “кримінального бандитизму” в Україні на політичний. Селами почали ширитися недвозначні частівки на кшталт: “Пароплавчик пливе мимо пристані, будемо рибку кормити комуністами”. Гулом невдоволення й недовіри зустрічало селянство різного роду “уповноважених”: “Годі вже нас катувати, знущатися над нами”, “Серп і молот – кують нам голод”. Листівка Союзу звільнення України “До всіх” закликала до зброї: “Хто не хоче гинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відпрацьовувати кріпацтво – до зброї!” Закликала саботувати хлібозаготівлі: “Жодного пуда хліба більшовикам!” Дедалі уважніше укра-

їнські селяни прислуховувались до сумних і тривожних співів лірників, які з'явилися на ярмарках і майданах, та мандруючих “святих старців”. Так у м. Лепетиха Мелітопольської округи один такий старець, вказуючи на три копни пшениці, пояснював селянам: перша копна – змії-облігації, друга – кров, яку з вас п'ють комуністи, третя – хліб, що від вас увезли [8, с. 212–213, 220; 13].

У резолюції спеціальної наради з боротьби з бандитизмом, що відбувалася 15 листопада 1928 року, названі округи, “вражені бандитизмом”: Коростенський, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, Тульський, Уманський, Шевченківський, Зінов'євський, Київський, Конотопський, Глухівський, Чернігівський, Полтавський, Лубенський. За кількістю здійснених терористичних актів округи відповідно розташовуються: Чернігівський, Київський, Запорізький, Артемівський, Полтавський, Одеський, Кам'янець-Подільський, Вінницький, Шевченківський. Органами ДПУ і Мілрозшуку в 1928 році ліквідовано 12 “групових банд” і затримано 4756 “бандитів-одинаків” [13].

У березні 1928 року керівник республіканської компартійної організації Л. Каганович у виступі на пленумі ЦК КП(б)У був змушений визнати, що початок хлібозаготівельних кампаній в Україні спричинив “посилення шовінізму”, причому “не тільки зверху, але й знизу”. “Ми маємо балачки про те, – констатував він, – що ось у Москву вивозять хліб, цукор... Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві, шкідливі й мерзенні відповіді, наразі ставляться гостро куркулем” [9, с. 51]. 21 липня 1928 року у ЦК КП(б)У надійшло спецповідомлення, що в с. Виски присутні у робітника гості говорили, що “селяни незадоволені владою і євреями, які вивезли хліб за кордон. У селі такий тривожний настрій, що варто запалити сірник і буде пожежа” [13].

У частині селянських листів, адресованих керівникам УСРР Петровському, Чубарю, Кагановичу та ін., разом з надією знайти у них розуміння у вирішенні селянських проблем, все наполегливіше проглядається стихійна форма протесту, породжена безвихідним становищем. 5 грудня 1928 року у листі Г. Петровському, виходець із селян Харківщини, 36-річний Ф. Маслій, технік-приймальник із Харкова, питає: “Куди ми йдемо? Податки сільськогосподарські дуже важкі. Хліба се-

лянинові-виробникові вистачає до Різдва. Причини зубожіння селянина в неправильній політиці на селі. Десятки ухвал партз'їздів, сесій, конференцій з селянського питання при теперішній важкій податковій політиці селянинові нічого не дадуть: Ми себе заспокоюємо, що селянське господарство росте, але в цілому це помилка: Селянство не з нами, воно проти нас! Григорію Івановичу! Це ж не тільки в Слов'янському районі: Селяни плачуть по всьому Союзу, по всій Україні. Хіба ви не чуєте їхні стогони?” [13].

Щоби створити “сприятливі” умови для хлібозаготівлі, на виконання вказівок політбюро ЦК КП(б)У щодо боротьби з “активно виступаючими антирадянськими елементами на селі” було вжито репресивних заходів. У серпні 1928-го ДПУ УСРР заарештувало 1219 “бандитів”, 1060 з яких вислали за межі України.

У листопаді ДПУ провело нову операцію – проти “найбільш злісних куркулів-перекупників”, після якої приватник фактично цілковито припинив свою діяльність на зерновому ринку. Базарну торгівлю хлібом було заборонено під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Це ще більше ускладнило продовольчу ситуацію. Введення 14 лютого 1929 року карткової системи для “трудового населення” – нормованого забезпечення міських робітників і службовців хлібом, а згодом й іншими продуктами – становища не поліпшило.

Критичною навесні 1929-го залишалася обстановка в українському селі. У багатьох селян недорідних округ закінчилися припаси продуктів харчування, розпочався масовий забій тварин, проїдання посівного матеріалу. Селяни намагалися рятуватися, вживаючи в їжу сурогати. Випадки опухання та голодної смерті стали набувати масового характеру. Страждання та розпачливі настрої людей були особливо помітними на фоні безпомічності влади, допомога якої голодуючим виявлялася блефом [8, с. 222, 225–226]. Загальмувати негативні процеси можна було лише відмовившись від силової політики.

Однак той факт, що за 11 місяців хлібозаготівельної кампанії (станом на травень 1929 року) поставки з УСРР виявилися значно меншими (71,1 млн пудів) від запланованих лише посилив репресії проти селян, передусім заможних. Насильницьке вилучення всього наявного хліба, а в разі його відсутності – опис, конфіскація і продаж “з молотка” майна понад 18 тис. селянських господарств – істотно збільшило хлібопоставки.

У червні 1929 року держава ввела обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. А за постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 3 липня 1929-го груповий опір розкладці, ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за статтями Карного кодексу УСРР, в яких передбачалися конфіскація всього майна й депортація засуджених у віддалені регіони СРСР. Восени 1929-го в УСРР були “розкуркулені” ще 15 тис. селянських господарств [14, с. 68].

26 вересня 1929 року постановою ЦК ВКП(б) “Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів” було ліквідовано добровільність контрактаційного договору селян з державою. Призначені для села товари селяни могли отримувати лише за умов виконання плану контрактації, який став розглядатися як “засіб організації планового товарообміну між містом і селом”. Вводилися так звані “тверді завдання” – обов'язкова здача державі товарного зерна, внаслідок чого селяни втрачали зацікавленість у збільшенні обсягу цього виробництва. До хлібозаготівельної кампанії, вишукувати нібито існуючі великі таємні сховища зерна, було залучено 30 тис. активістів. Організовані по селах надзвичайні “трійки” мали здійснювати контроль над місцевою владою у вилученні хліба. Крім обшуків та подвірних обходів, щодо селян вживалися різноманітні форми репресій [41, с. 348]. Тобто, застосовуючи методи періоду “воєнного комунізму”, влада намагалася вирішити нею ж створену проблему хлібозаготівель.

У відповідь на запровадження державою примусового вилучення певної частини врожаю за фіксованими низькими цінами селяни почали зменшувати площі посівів і різати худобу [35, с. 179]. Так вони прагнули домогтися переведення їхніх господарств у розряд середняцьких і навіть бідняцьких, щоб зменшити таким штибом норму оподаткування. Документи, що відобразили суспільно-політичні настрої селянства України кінця 20-х років, зберігають у собі величезний пласт інформації наростаючого селянського стогону й крику, скарг і благання до властей з проханням зупинити грабж села, селянського господарства. Так заможний селянин Осадчий з Бердичівщини роздумував із цього приводу: “Може, я і куркуль, оскільки маю прибутки за підрахунками сільради 800 руб. Продподатку мені нарахували 120 руб. 25 коп., самообкладу 75 руб. 22 коп. Разом я повинен запла-

тити 195 руб. 47 коп. Я маю 7 десятин 3 сажні нікуди не придатного піску, а також маю дуже хорошу рамкову пасіку. Коли мене зараховують у куркулі, тобто вороги держави, значить, навесні я ліквідовую пасіку. Збиратиму по 3 коп. з десятини, та зате не вважатимуся ворогом держави. Хоч і не приноситиму користі, та зате числитимуся незаможником, буду фундаментом держави, хоч і гнилим, але фундаментом. Я працюю, як каторжник і, врешті-решт, втратив пошану своїх селян і вимушений продавати корову, залишивши дітей без молока, щоб тільки сплатити податки, щоб не піддати себе ще більшим образам” [13].

“Вигадок та ініціатив” на місцях з приводу випомповування податків була велика кількість. “У нас в Межівському районі Дніпропетровського округу, – писав селянин до газети “Радянське село”, – піднесли нахабно самообклад по 1000 руб. Питається, на кого наклали? На того, хто трудиться. Батько не міг заплатити податок, так вони прийшли й забрали коня, корів, овець і продали. Залишився батько з 15 душами сімейства без нічого” [Там само].

Примусова праця ніколи не давала високої ефективності, а тим більше задоволення. Нарком оборони Климент Ворошилов на зустрічі з українськими землеробами вимушений був вислухати крик селянської душі: “Ех, якби ми працювали, ну, скажімо, половину того, що раніше робили, то завалили б усіх хлібом і не знали б, куди його дівати!” [30, с. 268].

Про гостроту проблеми хлібозаготівель свідчить і той факт, що з метою запобігання надходженню до Червоної армії “повідомлень розкладницького характеру” наказом ОДПУ від 23 жовтня 1929 року була оголошена інструкція, за якою належало піддавати перлюстрації насамперед ті листи, що йшли з села до армії в період хлібозаготівельних та посівних кампаній. А в циркулярі ОДПУ від 7 грудня 1929-го увагу всіх Повноважних представництв ОДПУ і начальників особливих відділів військових округів було звернуто на необхідність посилення роботи з виявлення зв'язків ліквідованих “контрреволюційних організацій” у місті і, особливо, на селі, серед військовослужбовців Червоної армії.

Завдяки, як зазначає історик Сергій Кокін, неймовірному напруженню і жертвності українського селянства та шляхом придушення його спротиву до 1 листопада 1929 року УСРР виконала річний план здачі державі зерна (майже 226,9 млн пудів). Та, крім забезпечення виконання планів хлібозаготівель, посилення репресивного тиску на селянство мало

примусити його вступати до колективних господарств (колгоспів). Ліквідація приватного сектору і створення колгоспів перетворювали селян на дешеву і підневільну робочу силу, яка повинна була забезпечити хлібопостачання міста, промисловість, новобудови, Червону армію, формування експортного фонду держави. За допомогою колгоспів владі набагато легше було привласнювати результати праці селян.

Певні успіхи цей тиск приніс: на жовтень 1929 року кількість селянських господарств, що ввійшли до колгоспів, в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928-го, а створених колгоспів налічувалося вже 2 200. Але об'єднували свої господарства здебільшого наймитсько-бідняцькі верстви. Примусити селян-власників вступати до колгоспів не вдавалося.

7 листопада 1929 року у газеті “Правда” була опублікована стаття Й. Сталіна “Рік великого перелому”, яка передувала рішенням пленуму ЦК ВКП(б), що відбувся 10–17 листопада. У статті генсек стверджував, що держава остаточно вийшла з хлібної кризи, і через якихось три роки СРСР стане чи не найбільшою хлібною країною у світі. Всупереч фактам він заявив, що “селяни в колгоспи пішли цілими селами, повітами, районами”. Виходячи з цього, пленум визнав недостатніми затверджені XV з'їздом партії темпи усупільнення селянських господарств і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації.

У резолюції пленуму “Про сільське господарство України та про роботу у селі” підкреслювалося, що “Україна повинна протягом найкоротшого терміну дати зразки організації великого суспільного господарства не тільки на території окремих районів, але навіть на суцільних площах, що охоплюють цілі округи...” [14, с. 69–70]. Отже, комуністичний режим, зробивши ставку на силу, вирішив ліквідувати товарообмін між містом та селом, загнати землеробів до колективних господарств і перетворити їх з господарів-власників у контрольовану владою найману робочу силу, свого роду пролетарів. Зробити це в Україні з її споконвічними приватницькими чи, радше сказати, фермерськими інстинктами без колосального силового тиску, як показував досвід колективізації попередніх років, було неможливо.

Визнавши, що Україна мала все необхідне, щоб попереду інших республік здійснити колективізацію, комісія, очолювана наркомом землеробства СРСР Яковом Яковлевим (Епш-

тейном), встановила терміни суцільної колективізації в основних зернових районах. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” віднесла Україну до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 31-го або навесні 32-го.

Партійно-державний апарат України виступив з низкою власних ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. У маси кинуте гасло “шалених темпів колективізації”. 24 лютого 1930 року генеральний секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання колективізувати степ за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930-го [15, с. 8]. Таким чином, українські партійні вожді скоротили терміни колективізації на 1–1,5 року.

На початок 1930-го кількість колективізованих селянських господарств в УСРР стрімко зросла до 827 тис., кількість колгоспів – до 18 526, а районів суцільної колективізації – до 106 (число останніх зросло більш як удвічі, ніж було на 1 жовтня 1929-го) [14, с. 69–70]. Для проведення колективізації з міст у села на початку 1930 року відряджали “двадцятип'ятитисячників” – робітників-комуністів з великих промислових підприємств. Насправді, як зазначає професор Я. Грицак, їх було більше, аніж 25 тис. – лише в одній Україні до кінця зими 30-го року налічувалося 23 тис. присланих з міст робітників. Здебільшого це були росіяни. На допомогу їм в села направлялися комсомольці, рядові солдати і молодші командири, які пройшли спеціальні курси для проведення колективізації. Посланцям з міста доручалося керувати новоствореними колгоспами, хоча більшість з них не мала жодного уявлення, як вести сільське господарство. Але комуністи керувалися власною логікою: якщо природні тенденції розвитку економіки стають на заваді соціалістичним перетворенням, їх можна здолати силою державних декретів. Як заявляв один з провідних сталінських економістів Струмилін: “Закони нас не обмежують. Нема таких фортець, яких більшовики не могли б узяти” [10, с. 178].

Початок суцільної колективізації показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності й передавати її у колгоспи. Адже усупільнювали не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу, птицю, реманент. Тому, як писала 5 лютого 1930 року у своєму щоденнику мешканка м. Городок Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області

Олександра Радченко: “Завдяки колективізації нарід, селяни нищили (та й тепер знищують) сільськогосподарський інвентар як живий, так і мертвий. Скотина вирізана, і всі сидять без м’яса. Якщо до кооперативу надходить м’ясо, його відпускають тільки лікарні. Ярмарки та базари ліквідовані, а кооперативів, які б почали населенню овочі та жири, немає та й не буде, мабуть... Восени у селян забрали весь хліб. Рідко у кого вистачить хліба до нового врожаю.

Викачка хліба восени також була причиною знищення скотини. Всі останні місяці йде розкуркулювання. Розкуркулюють так званих експортників та бувших торговців. А частіше всього розкуркулюють добрих, здібних, працездатних людей...

Після десятикратних виступів представників влади на зборах, визовів селян окремо до кабінету в сільраді та інших примусів селян змушують вступати до колгоспу. Селяни, та й не тільки селяни, а всі обурені розпорядженнями влади. Обурені владою. Що таке буде? Так жити не можна.

Напівголодівка, жорстоке відношення влади озлобило людей” [38, с. 46–47].

Найбільший опір чинили навіть не багатші селяни, а ті, які нещодавно дістали землю, а також “бідні селяни, які лише недавно стали середняками”. Тому досягти бажаного вдавалося лише шляхом грубого насильства. В Україні, як змушений був визнати генеральний секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, адміністрування і методи насильства систематично застосовувались не лише щодо середняків, а й до бідняків. Вони стали невід’ємною частиною практичної діяльності райкомів та окружкомів. Звичною процедурою на сільських зборах було запитання, яке ставив перед учасниками посланець партії: “Хто тут проти колгоспу та радянського уряду?” або: “...всі селяни повинні обов’язково вступити до колгоспу. Хто не захоче вступати – той ворог радянської влади” [16, с. 169, 171]. Ті, що не вступали до колгоспу, прирівнювалися до ворогів радянської влади і злочинців. Адміністрація млинів відмовлялася молоти їм зерно, часто їхніх дітей виключали зі шкіл, лікарі не приймали їх як пацієнтів тощо.

“У колгосп батько зразу не пішов, – згадує Олександра Шостак, яка під час Голодомору проживала у селі Шаповалівка Борзнянського району теперішньої Чернігівської області, а згодом перебралася на проживання до Тернополя. – Тоді місцева влада наклала на нього податок – 60 пудів хліба. Перший раз він виконав хлібопоставку. На третій раз уже не

було що везти у червону валку. Тоді батька забрали, посадили в м. Борзні в тюрму, засудили за ст. 119 Кодексу від 1928 року (“злісне невиконання продподатку...”) на чотири роки і заслали на Соловки. А нас розкуркулили... Заїхали у двір підводами, забрали все, що тільки можна було забрати, в хаті залишилися голі стіни, нас вигнали на мороз і сніг, а хату замкнули. Це було в лютому...” [18, с. 257].

Про те, якими методами здійснювалася колективізація, оповідав і Петро Гуменюк, котрий у той час проживав у селі Мітлинці Гайсинського району на Вінниччині, а згодом мешкав у Тернополі: “Ми, цікаві до всього діти, зазирали у вікна сільради. Кожного разу картина була одна й та ж, лише дійові особи мінялися. Дядько, наш, сільський, стояв посеред кімнати, а за столом сидів уповноважений з району, і між ними йшла сварка. Тут же були активісти – сільське начальство. Уповноважений кричав, зривався з місця, перехилився через стіл, махав руками, вихлопував наган і трусив ним перед дядьком. А дядько стояв, як укопаний, тільки зрідка піднімав голову і щось несміло говорив. Ми здогадувалися, що все те означає, бо в сім’ях тільки й розмов було про це. Одних примушували записуватися в колгосп, інших допитували, чому не здають хліб, не сплачують податок”.

Особливо активним був наступ проти заможних селян, які впродовж короткої віддушнини за часів НЕПу своєю підприємливістю, кмітливістю, працьовитістю досягли певних економічних успіхів, – так званих куркулів. Їм влада інтенсивно створювала фальшивий образ експлуататора, заможного, міцного й ненависного, від якого позбавлялися (хай би навіть і в трохи негуманний спосіб) як від ворога партії, прогресу й селянських мас. Насправді ж, зазначає професор Роберт Конквест, ця фігура – якщо прийняти, що вона взагалі існувала в такому вигляді – зникла ще до 1918-го. Тому до “куркулів” відносили не лише тих, хто використовував найману працю, а й селян-односібників, які застосовували у своєму господарстві мотор або просто мали хату, покриту бляхою, власників двох-трьох корів або навіть бідніших (коли ті, за своїм майновим станом, не дуже відрізнялися від “куркуля”).

Спочатку наступ проти заможних селян здійснювався шляхом адміністративного тиску – встановлювався високий податок (“куркуль”, середній заробіток котрого лише уп’ятеро перевищував середній заробіток незаможника, сплачував податки у 30 разів більші [16, с.

114]), заборонялася оренда землі тощо. Разом з іншими видами покарань часто застосовувалося “позбавлення виборчих прав”. Селянин, за словами Р. Конквеста [16, с. 114], таки остерігався втрати цього, по суті фіктивного, привілею, бо це одразу ж зафіксувалося в його особистих документах, і від цього тавра він не міг позбавитися ніде, де б не шукав праці або притулку. Позбавлення виборчого права часто супроводжувалося відмовою такій особі в житлі, харчових картках, медичному обслуговуванні, а особливо – засланням.

У міру загострення кризи хлібозаготівель компартійна політика примусу посилювалася. Так, 28 червня 1929 року було ухвалено: селянина можна карати навіть за відсутності доказів “приховування” зерна; в разі невиконання норми хлібоздачі на нього треба накладати штрафи, а при несплаті податку – експропріювати. Інший указ, від того ж дня, передбачав такі покарання за “невиконання загальнодержавних розпоряджень”: спочатку штрафи, а у випадку повторної “провини” – тюремне ув’язнення на рік; таке ж “невиконання”, але групове, тягло за собою дворічне ув’язнення з цілковитою або частковою конфіскацією майна та подальшим засланням [16, с. 119–120]. Щоб уникнути такого лиха, “куркулі” тепер намагалися розпродати свої господарства й переселитися до міст.

З грудня 1929-го влада перейшла до політики відкритого терору: селяни, які активно протистояли колективізації, підлягали розстрілу або ув’язненню, заможніші – виселялися у віддалені райони СРСР, багатьох змусили покинути свої повіти. Під “розкуркулення”, чи радше розселення, потрапляли не лише заможні господарі, а й ті, що не хотіли йти в колгоспи – нерідко бідняки, яких офіційно стали називати “підкуркульниками”. Один активіст так описував типового тогочасного “глитая”: “Він має хвору жінку, п’ятеро дітей і ані крихти хліба в домі. І це той, що ми його називаємо куркулем! Дітлахи в лахмітті й дранті. Вони всі виглядають як привиди. Я бачив горщик на печі – кілька картоплин у воді. То була їхня вечеря сьогодні” [16, с. 132].

27 грудня 1929 року Сталін оголосив завдання “ліквідації куркульства як класу”. Ця кампанія стала формою репресій щодо всього селянства, оскільки була покликана терором щодо однієї його частини – “куркулів” – залякати всіх інших, змусивши їх подати заяви до колгоспу. Якщо у 1929-му офіційно визначена кількість куркульських господарств в Україні

становила 71,5 тис., то в дійсності до 1932 року тут було ліквідовано 200 тисяч господарств, разом з членами сімей це становило майже 1,5 млн осіб. Близько 850 тисяч з них як “спецпоселенців” чи, радше сказати, кріпаків заслали на Північ і до Сибіру, де вони масово вмирали, бо жили і працювали у нелюдських умовах. Ще 300–500 тис. було розстріляно на місці як “куркулів” [19, с. 224]. Значною мірою на кістках українців розбудувалися Кузбас, Караганда, Печора, Коліма...

На розвиток сталінської ініціативи політбюро ЦК ВКП(б) 30 січня 1930 року прийняло “цілком таємну” постанову “Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації” [32, с. 147–152]. Серед іншого, вона передбачала конфіскацію в куркулів цих районів засобів виробництва, худоби, господарських і житлових будівель, підприємств із переробки, кормових і насінневих запасів. Одночасно, з метою рішучого підриву впливу куркульства на окремі прошарки бідняцько-середняцького селянства і безумовного придушення всяких спроб контрреволюційної протидії з його боку заходам, що проводяться радянською владою і колгоспами, вжити стосовно куркулів такі дії:

а) перша категорія – контрреволюційний куркульський актив негайно ліквідувати, шляхом ув’язнення в концтабори, не зупиняючись щодо організаторів терористичних актів, контрреволюційних виступів і повстанських організацій перед застосуванням вищої міри репресії;

б) другу категорію повинна скласти решта елементів куркульського активу, особливо з найбагатших куркулів і напівпоміщиків, які підлягають висилці у віддалені місцевості Союзу РСР і, в межах даного краю, у віддалені райони краю;

в) у третю категорію входять куркулі, що залишаються в межах району, але підлягають розселенню на нових, відведених їм за межами колгоспних господарств ділянках.

Районами висилки першої і другої категорії куркулів повинні бути необжиті і малообжиті місцевості з використанням виселенців на сільськогосподарських роботах або промислах (ліс, риба та ін.).

Додаткових заходів, спрямованих на запобігання вибухам незадоволення селян, вживали органи ДПУ. 2 лютого 1930 року вийшов наказ ОДПУ “Про завдання органів ОДПУ з ліквідації куркульства як класу”. У ньому на органи держбезпеки покладалася такі завдання:

“1. Оперативне забезпечення масового виселення (насамперед із районів суцільної колективізації і прикордоної смуги) найбагатших (колишніх поміщиків, напівпоміщиків, місцевих куркульських авторитетів і всіх решти куркулів, з яких формувався куркульський актив) і їх сімейств у віддалені північні райони з конфіскацією у них усіх засобів виробництва (худоби, машин та іншого інвентаря).

2. Господарський устрій виселених куркулів, агентурно-оперативне обслуговування місць поселення куркулів і боротьба з їхніми втечами звідти.

3. Ліквідація всіх куркульських антирадянських організацій, угруповань і знешкодження найбільш злісних куркулів-одинаків, що проводили активну антирадянську діяльність.

4. Придушення озброєних куркульських виступів і бандитизму” [14, с. 70–71].

До розкуркулювання залучалися “двадцятип’ятитисячники”, “активісти” з числа селян, місцеві керівники. Проведення операції в одному селі займало декілька годин. Траплялося, що поки селянин-активіст брав участь у розкуркулюванні в одному кінці села, в іншому кінці експропріювали його власне майно. Невдовзі до мерзлих боліт Далекого Сходу безперервною низкою потягнулися наглухо забиті вагони з десятками тисяч ні в чому не повинних людей, яких гнали на вірну смерть. Очевидець-залізничник, що бачив на початку 30-х років ешелони депортованих, свідчить: “Багато разів із вагонів, що минали, нам викидали згортки. Ми знали, що в них. У них були дитячі трупи. Ми розгортали їх, діставали записки, дуже схожі за змістом: “Заради Бога, поховайте раба Божого...” І ім’я. І ми ховали вздовж залізничного полотна цих самих “куркулів”, “рабів Божих” Михайликів, Даринок, Іванків – грудних і однорічних, русявих і чорнявих... А на їх Батьківщині і на їх крові піднімалися колгоспи. У будинки розкуркулених в’їжджали нові господарі...” [29].

“Куркулям дозволялося брати з собою лише те, – пише професор Я.Грицак у “Нарисах історії України...”, – що вони могли нести на собі. Босих і погано вдягнених селян вантажили у вагони і переправляли у віддалені російські райони – Мурманськ, Вологду, Архангельськ та ін. – або ж у Казахстан. Якщо депортація відбувалася зимою, людей вивантажували просто в сніг. Без сокири і пили у лютий мороз вони будували собі житла з гілок. За короткий час від холоду й голоду вмирили діти, хворі та люди похилого віку. Смертність була дуже високою: за приблизними підра-

хунками, загинула майже третина депортованих. Ті, хто виживав, опинявся на становищі “спецпоселенців” – їм не дозволяли залишати свої поселення, вони перебували під наглядом чекістів і змушені були тяжко працювати у радгоспах, на підприємствах важкої промисловості, вугільних шахтах. Режим “спецпоселень” наближався до кріпацтва ще в одному: якщо вільні дівчина або парубок брали шлюб із “спецпоселенцями”, вони самі переходили до цього стану. Оскільки переселенці здебільшого були винятково працювотими людьми, дехто з них навіть на новому місці міг досягти добробуту – тоді їх розкуркулювали і висилали вдруге” [10, с. 179].

Відомий радянський письменник В. Тендряков писав у своєму творі “Смерть”: “У Вохровому, окружному центрі [на Півночі], в маленькому сквері біля станції розкуркулени селяни з України лежали й умирали. Людина звикала бачити там вранці трупи; зупинявся віз, й Абрам, лікарняний візник, скидав їх на купу. Не всі вмирили; багато блукало запиленими, злидненими маленькими вуличками, тягнучи безкровні сині ноги, опухлі від водянки, випробовуючи кожного перехожого собачими благальними очима... їм нічого не давали; жителі самі, щоб дістати хліба на свої продуктові картки, ставали в чергу вночі, перед відкриттям крамниці” [цит. за 16, с. 154].

“Ліквідація куркульства як класу” мала на меті насамперед знищення того сільського прошарку, який здатен був організувати опір “суцільній колективізації”. Проте й це не допомогло. Селяни відмовлялися йти до колгоспів, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. У 1928–32 роках в Україні було винищено майже половину поголів’я худоби (порівняно з 1929-им у 32-му поголів’я коней в Україні зменшилось на 1,3 млн, корів – на 871 тис., удвічі менше стало свиней і в чотири рази – овець [2, с. 25]), на відновлення якого потрібні були десятиліття. В багатьох випадках доходило до відкритих селянських протестів. У січні 1930 року, за даними Вінницького обласного державного архіву, в 45 селянських заворушеннях в Україні брали участь 13410 осіб, у лютому в 200 заворушеннях – 59600 осіб, у березні кількість антирадянських виступів сягнула 2945, а участь брали вже 877 тисяч селян [36]. Воно й не дивно, бо рушилася з діда-прадіда встановлена хліборобська культура й сама організація життя на селі.

Найпоширенішою формою селянського невдоволення були так звані “баб’ячі бунти”, про які повідомляла навіть центральна радянська преса. Про один із таких виступів йдеться в офіційному звіті представників місцевої влади: “В селі з’явився великий натовп жінок, озброєних киями та іншими речами, і почав вимагати повернути їм коней. Вони також намагалися побити представників окружного виконкому та парткому. Орудувала ними Каяшина Настя – дружина селянина-середняка”. У багатьох випадках жінкам удавалося повернути майно, а подекуди вони відбирали й розподіляли зерно. Так, у трьох селах Одеського округу, в лютому 1930 року жінки прогнали представників місцевої влади і забрали свої пожитки, здані раніше в колгоспи. Війська ДПУ придушили бунт, заарештувавши багатьох його учасниць. У с. Плешки Полтавської області навесні 1933-го жінкам вдалося проникнути до зернової комори і забрати зерно. Міліція стріляла в них, убивши кількох. Решту учасниць цього виступу було депортовано. Загалом, в офіційних звітах повідомлялося про тисячі заарештованих і депортованих жінок [16, с. 177].

Нерідко селянські протести переростали у збройні повстання, що охоплювали цілі райони. Люди озброювалися вилами, сокирами, палицями, дробовиками, мисливськими рушницями; в багатьох випадках їх очолювали колишні учасники великих селянських повстань початку 20-х років. Відомий випадок, коли селянські загони очолив кадровий командир Червоної армії, який на той час перебував у відпустці. В нерівному бою з регулярними військами його убили. Щодо соціального стану учасників виступів, то в офіційних звітах повідомлялося, що серед них були не тільки куркулі (38%), але й середняки (38%) і навіть бідняки (24%) [16, с. 173–175]. Це справді був загальнонародний спротив новітньому кріпацтву.

У доповідній записці голови ДПУ УСРР В. Балицького про політичний стан селянства України у зв’язку з політикою “ліквідації куркульства як класу” за період з 20 січня по 12 лютого 1930 року повідомлялося, що у січні сталося 37 масових виступів селян, у яких взяли участь 12 тис. осіб; на 9 лютого було заарештовано 11 865 осіб; у відповідь на розкуркулення селяни здійснили 40 “терористичних актів”.

За даними заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона, з 1 лютого по 15 березня 1930 року на селі було ліквідовано 36 “контрреволюційних організацій”, 256 “контрреволюцій-

них куркульських і терористичних груп”, заарештовано 25 тис. осіб, з них 655 – розстріляно, 3 673 – відправлено до концтаборів, 5 580 – адміністративно заслано; за даними на 17-е березня, всього вислано 17 602 куркульські родини, або 88 656 осіб [14, с. 71–72].

Загалом, за підрахунками дослідників, упродовж 1930 р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участю 1,2 млн селян [26, с. 23]. Проти них були кинуті регулярні війська, в тому числі й бронетанкові підрозділи, артилерія, а подекуди навіть авіація та хімічна зброя (“Викочувалися кулемети, – писав очевидець, – встановлювалися гармати, розгвинчувалися балони задушливого газу... І часто не було навіть у кого запитати, що сталося в такому селі? – Немає села. Немає людей, які в нім жили: ні жінок, ні дітей, ні людей похилого віку. Снаряди і газ не щадять нікого...” [цит. за 29]). Після придушення повстань, за свідченнями очевидців [16, с. 173–175], десятки тисяч селян були страчені без суду і слідства, сотні тисяч їх відправлено до таборів і заслано.

Доволі часто хлібороби озброєні вилами, сокирами, обрізами протистояли радянській владі зі співами національного гімну “Ще не вмерла Україна” [9, с. 58]. Це свідчило, що ідеологія українського національно-визвольного руху надзвичайно міцно засіла в колективній свідомості українства.

Події набували загрозливих масштабів. Тому для заспокоєння селянства у ЦК ВКП(б) було підготовлено нову редакцію Зразкового статуту сільськогосподарської колгоспної артілі, що давав чітку відповідь на запитання про те, що слід колективізувати під час утворення колгоспу або вступу селянина до колгоспу; колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу, присадибну ділянку [14, с. 72]. А 2 березня 1930 р. газета “Правда” надрукувала статтю Йосипа Сталіна “Запаморочення від успіхів”, де засуджувалися “перегини” у колгоспному будівництві. Головну відповідальність за “викривлення партлінії”, передусім у форсуванні темпів колективізації, Сталін лицемірно перекладав на місцеве керівництво, вина якого полягала лише в тому, що воно ревно виконувало партійні вказівки. Проголошувалося, що основною ланкою колгоспного будівництва є артіль, а не комуна, його добровільні засади. Почався масовий вихід селян з колгоспів, насамперед в Україні, де їх кількість становила понад 50%.

Трохи пізніше Сталін та його оточення пояснили зупинку в колективізації компартійно-

радянському апарату, який потрапив у шоковий стан. Це було зроблено у формі закритого листа ЦК ВКП(б), адресованого низовим партійним організаціям. Навіть у закритих листах, які були цілком звичайною формою спілкування між “верхами” і “низами” державної партії впродовж багатьох десятиліть, зазначає професор С. Кульчицький, не часто зустрічається той рівень відвертості, з яким “верхи” звернулися до низових організацій в документі під назвою “Про завдання колгоспного руху у зв’язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії” від 2 квітня 1930 року: “Повідомлення про масові виступи селян в ЦЧО [Центрально-Чорноземній області. – Авт.], Україні, Казахстані, Сибіру, Московській обл., які поступили в лютому місяці до Центрального Комітету, розкрили становище, яке не можна назвати інакше, як загрозливим. Коли б не було тоді негайно вжито заходів проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших “низових” працівників була б перебита селянами, була б зірвана сімба, було б підірвано колгоспне будівництво і було б поставлено під загрозу наше внутрішнє і зовнішнє становище. Цим було викликано втручання ЦК, зміна Статуту с/г артілі і публікація за спеціальною ухвалою ЦК статті т. Сталіна “Запаморочення від успіхів” [17, с. 37, 41].

Але такий період невизначеності не міг тривати довго, тому більшовицьке керівництво вже у вересні 1930 року відновило наступ на селян-одноосібників. Початок поклав директивний листа ЦК ВКП(б) “Про колективізацію”, розісланий 24 вересня обкомам, крайкомам і ЦК компартій республік. У ньому ставилося завдання “добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху”. Окремо підкреслювалося, що колгоспне будівництво повинне йти по шляху створення сільськогосподарської артілі “як основної форми колгоспного руху на даному етапі”. Засуджувались “як правоопортуністські настрої, що ігнорували важливість наполегливої праці із дальшого розгортання колгоспного будівництва, так і спроби відродження минулорічних (мовилося про 1929/30 господарський рік. – Авт.) лівих закрутів і помилок” [17, с. 42]. У результаті цього до кінця 1932-го в УСРР було колективізовано майже 70% селянських господарств, що володіли 80% посівної площі [14, с. 84].

Розуміючи, що насильство стосовно селян викликати зворотні дії – так зване “загост-

рення класової боротьби” у трактуванні Сталіна та його оточення, влада поряд із прямим придушенням відкритого опору селян “генеральній лінії партії” значну увагу приділяла локалізації селянського невдоволення, запобіганню виникнення ширших і масовіших протестів у суспільстві. Побоювання були недаремними, адже, якщо вірити даним ДПУ УСРР, лише впродовж 1930 року в Україні зафіксовано 4 098 селянських виступів, у тому числі 3 208 – зі встановленою кількістю учасників – 956 587 осіб. Особливо небезпечним для влади, на думку дослідників, було те, що у процесі виступів проявлялися елементи організованості і згуртованості селян: спільні виступи декількох сіл і районів, створення озброєних загонів, висування селянських вождів. Масштаби і подібні елементи організованості набували рис справжньої селянської війни проти влади. Не менш тривожним для керівництва компартії було висування селянством, зокрема на Правобережжі, політичних гасел самостійності України на протигагу українській псевдодержавності в складі СРСР [3, с. 92].

Тому каральні органи, як дослідив згадуваний уже С.Кокін, ретельно відстежували ситуацію у своїх регіонах і військових частинах, що дислокувалися там, зокрема зв’язки військовослужбовців з рідними місцями, прагнучи своєчасно попередити потенційну небезпеку.

Так у середині червня 1930 року конотопські чекісти “виявили”, що “у с. Головеньки Борзнянського району існує повстанська організація, до складу якої входять майже всі куркулі села і хуторів, прилеглих до нього” – всього близько 50 осіб під керівництвом “колишнього офіцера царської армії” та “затятого українського шовініста”, селянина хут. Чечель К. Заруби, що “мав зв’язок з Києвом”. На чолі “організації” стояв “залишок не ліквідованих учасників СВУ в Києві”.

За вказівкою харківського керівництва 1 липня 1930 р. Конотопський окрвідділ ДПУ завів агентурну розробку “Весна”. Через чотири тижні сталися перші арешти підозрюваних і розпочалося слідство у кримінальній справі, яка успадкувала назву розробки, – “Весна”. Керівництво органів держбезпеки виходило з того, що виступи бунтівних селян або будь-які інші форми спротиву режиму могли підтримати не тільки колишні офіцери і повстанці, а й військовослужбовці Червоної армії, яка тоді комплектувалася за територіальним принципом.

Масштаби слідства швидко зростали: восени – у грудні 1930 року за підозрою у підготовці “всеукраїнського збройного повстання” чекісти

заарештовували людей по всій території УСРР – на Полтавщині, Харківщині, Поліссі, у Центральній та Південній Україні, де виявляли “контрреволюційні змови” селянства у спілці з “офіцерськими організаціями”. Невдовзі керівництво ОДПУ вирішило надати справі міжнародно-шпигунського забарвлення, заявивши, що діяльність “організації” спрямовувалася на підготовку “всеукраїнського збройного повстання” з метою забезпечення успіху іноземної інтервенції та “рейду петлюрівських партизанських загонів з Польщі, що повинен був передувати інтервенції”; “конкретним терміном повстання була намічена осінь 1930-го”. На бік селянства під час збройного повстання начебто мали перейти практично всі військові частини Українського військового округу (УВО).

Результати чекістської запопадливості для України були плачевними. Лише на Чернігівщині, яка розглядалася як база повстанського руху, за справою “Весна” каральні органи заарештували 3 400 потенційних повстанців, переважну більшість яких було розстріляно. У Києві виявили близько однієї тисячі “повстанців”, з яких 730, у тому числі мінімум 300 колишніх офіцерів, заарештували. За результатами слідства 650 осіб дістали або вищу міру покарання, або ув’язнення. В регіонах колишніх офіцерів, які не служили в Червоній армії, заарештовували й засуджували за київською схемою: головним пунктом обвинувачення була підготовка антирадянського виступу у тому чи іншому місті – Вінниці, Дніпропетровську, Житомирі, Зінов’ївську, Одесі, Полтаві і т. ін. У частинах УВО 23–24 червня 1931 року було засуджено до розстрілу та різних строків ув’язнення 328 командирів і службовців. Майже стільки ж колишніх офіцерів взяли на облік ОДПУ і більшість з них (переважно командирів рот, батальйонів, батарей) того ж року вилучили з армії. До інших військових округів було переведено 70% уцілілих командирів дивізій та начальників штабів, 80% командирів стрілецьких та артилерійських полків і їхніх помічників. В управліннях та частинах УВО залишилася мізерна кількість колишніх офіцерів (4–5 на дивізію) [14, с. 74–81]. Так було завдано запобіжного удару проти тих, хто за певних обставин міг організувати й очолити збройний опір режиму.

Селяни, як за часів кріпосного права, були прикріплені до місць свого проживання значно суворішою, ніж за царату, паспортною системою, запровадженою спільною постановою Центрального Виконавчого Комітету і Раднар-

кому СРСР 27 грудня 1932 року, та обов’язковою пропискою паспортів. В Україні ж паспорти ввели в 1933-му, під час Голодомору, як зазначено в постанові ВУЦК та РНК УСРР від 4 липня 1933 року, з метою: “врегулювання притоку населення до міста”, “очищення міст” від голодуючих колгоспників, розкуркулених, кримінальних та політичних злочинців, “шпигунів і диверсантів” [31]. Сільським мешканцям, які не були пов’язані з роботою в державних підприємствах (машинно-тракторних станціях (МТС), радгоспах, школах, лікарнях тощо), а їхні села не входили до визначених сто- та 50-кілометрових смуг, а також так званих режимних територій, паспортів не видавали аж до 1974 р. [39]. Без дозволу влади вони не мали права залишати колгоспи. Залюклавши репресивними заходами, їх сутнісно перетворили на людей “другого сорту”. Це породило ненависть не лише, – зазначає професор Юрій Шаповал [38, с. 47], – селян до влади, а й влади до селян. У влади було більше шансів виграти цей двобій ненависті, оскільки у неї залишався контроль над хлібними й іншими харчовими потоками. У влади незаперечний засіб – покарати селян голодом. На українське село невмолимо насувався червоний молах комуністичного геноциду...

1. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Коваленко, В. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991.

2. Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. / Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 12–80.

3. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997.

4. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К., 2000.

5. Ганжа О. Опір селянства України політиці суцільної колективізації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – № 10. – С. 235–250.

6. Гирич І. Чи був планованим голод 1933 року, або коли вже українці перестануть бути жертвами обставин? // Дзеркало тижня. – 2003. – 12 липня.

7. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990.

8. Гриневич Л. “... Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...”: Хлібозаготівельні кампанії і голод 1928–1929 рр. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – № 10. – С. 208–234.

9. Гриневич Л. Сталінська “революція згори” та голод 1933 р. як фактори політизації української спіль-

ноти // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 50–64.

10. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття: Навчальний посібник. – К.: Генеза, 1996.

11. *Граціозі А.* Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 120–131.

12. *Дзюба І.* Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна // Дзеркало тижня. – 2003. – 1–7, 8–14 березня.

13. *Капустян А.* Общественно-политические настроения крестьянства Украины в 1920-е гг. // Международный исторический журнал. – 2000. – № 12 // http://history.machaon.ru/number_12/analiti4/kapustyan_print/index.html

14. *Кокін С.* Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. – К.: ВД “Стилос”, 2007. – С. 62–87.

15. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів. 2-ге вид., стереотип. / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С. В. – К.: Наукова думка, 1993.

16. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993.

17. *Кульчицький С.* Опір селян суцільній колективізації // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 31–50.

18. *Лазарович М. В.* І було пекло на землі... Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. – Тернопіль: Джура, 2008.

19. *Лазарович М.* Історія економіки: Навчальний посібник. – 2-ге вид., стереотип. – Тернопіль.: ПП Шпак, 2008.

20. *Лазарович М.* Історія України: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2008.

21. *Лазарович М., Николин М.* Не погасне біль Голодомору 1932–1933. – Тернопіль: Новий колір, 2007.

22. *Лановик Б., Лазарович М., Матейко Р.* Голодомор 1932–1933 років: причини і наслідки // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Випуск 8. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – С. 93–110.

23. *Лосев И.* Это наша история // Свобода. – 2006. – 17 липня.

24. *Махун С.* Енн Еплблм: “Головне місце в моїй книзі про ГУЛАГ посідають не емоції та політика, а те, що пережили жертви” // Дзеркало тижня. – 2006. – 8–14 квіт.

25. *Мейс Дж.* Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) / Відлуння Голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів: НТШ, 2005. – С. 9–28 // http://www.poshuk-lviv.org.ua/book_holodomor33/holodomor33-mais.htm.

26. Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2007.

27. *Мовчан В.П., Нерубайський І.А., Олійник В.Й.* Криві Коліна крізь терени і роки. В історії села – історія України: Історико-краєзнавча і художньо-публіцистична оповідь. – К.: КВЦ, 2010. – 712 с.

28. *Мороз В.* Голод 33-го року й українізація. Паралелі і взаємозалежності // Державність. – 1993. – № 2. – С. 2–6.

29. *Наумов С.* Голод 1932–1933 годов: Жертвы и Палачи // <http://cossacks.info/golodomor/doc/publication06.html>

30. Наше Отечество (опыт политической истории). Часть II / Кулешов С. В., Волобуев О. В., Пивовар Е. И. и др. – Москва: ТЕРРА, 1991.

31. *Олійник В.* Паспорт для обраних, загнаних та упряжених // Дзеркало тижня. – 2007. – 31 березня – 6 квітня.

32. Постановление политбюро ЦК ВКП(б) “О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации” от 30 января 1930 г. / Исторический архив. – 1994. – № 4. – С. 147–152.

33. *Сербин Р.* Антигеноцидна конвенція ООН і український голодомор // <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Serbyn-2006.php#2006-2>.

34. *Сергійчук В.* Голод в Україні 1932–1933 років // http://www.history.univ.kiev.ua/golodomor/32_33.htm.

35. *Соколов Б.* Наркомы страха. Ягода. Ежов. Берия. Абакумов. – Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2001.

36. *Черевко О.* “... Колгоспи в Україні зроблено більшовицькими...” // Сільські вісті. – 2006. – 31 серпня.

37. Чорна тінь Голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям. Книга пам'яті / Вступ. ст.; упоряд.: М. В. Лазарович, Б. Д. Лановик, Р. М. Матейко. – Тернопіль: Джура, 2003.

38. *Шаповал Ю.* Значення нововіднайдених документів ДПУ-НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. – К.: ВД “Стилос”, 2007. – С. 45–61.

39. *Шаповал Ю.* “Повелительная необходимость”: рік 1932-й // День. – 2002. – 23 листопада.

40. *Шаповал Ю.* Текст як доля // День. – 2003. – 22 лютого.

41. *Яценко Є.* Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки / Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині вустами очевидців. Свідчення й коментарі / Упоряд. Т. Поліщук. – Харків–Нью-Йорк–Львів: Березіль, 2006. – С. 345–396.

АНОТАЦІЯ

Лазарович Микола Васильович.

Українське село в кривавих жорнах комунізму: прелюдія до геноциду.

Прослідковано причини та передумови Голодомору 1932–33 років в Україні, що став однією з найтрагічніших сторінок світової історії. Досліджено злочинні дії керівництва Радянського Союзу під час насильницької колективізації селянських господарств та політики “ліквідації куркульства як класу”. Значну увагу приділено антикомуністичним селянським протестам, які нерідко переростали у збройні повстання. Підсумова-

но, що Голодомор мав знищити основу української нації і національного відродження, зруйнувати незалежні селянські господарства, унеможливити протистояння радянській владі.

АННОТАЦІЯ

Лазарович Николай Васильевич.

Украинское село в кровавых жерновах коммунизма: прелюдия к геноциду.

Прослежены причины и предпосылки Голодомора 1932–33 годов в Украине, который стал одной из наиболее трагичных страниц мировой истории. Исследованы преступные действия руководства Советского Союза во время насильнической коллективизации крестьянских хозяйств и политики “ликвидации кулачества как класса”. Значительное внимание уделено антикоммунистическим крестьянским протестам, которые нередко переросли в вооруженные восстания. Подытожено, что Голодомор должен был уничтожить основу украинской нации и национального возрождения, разрушить независимые крестьянские

хозяйства, сделать невозможным противостояние советской власти.

ANNOTATION

Lazarovych Mykola.

Ukrainian Village in the Bloody Millstones of Communism: Prelude to Genocides.

Reasons and pre-conditions of Golodomor 1932–33 in Ukraine, which became one of the most tragic pages of world history have been traced. The criminal acts of guidance of Soviet Union during forcible collectivization of peasant economies and policy of “liquidation of the kulaks as a class” have been investigated. Considerable attention is paid to the anticommunist peasant protests which quite often outgrew in the armed revolts. It is summarized, that Golodomor was to destroy the basis of Ukrainian nation and national revival, prang independent peasant economies, make impossible to protest the Soviet power.

Надійшла до редакції 6.09.2010.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Історія філософії : підручник / В. І. Ярошовець, О. В. Александрова, Г. Є. Аляєв та ін. ; за ред. В. І. Ярошовця. - К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. — 927 с.

Розглянуто світову історико-філософську спадщину як складний і багатовимірний процес еволюції філософської рефлексії людства, простежено становлення та розвиток різноманітних напрямів, течій, шкіл від стародавнього світу до сучасності. Історію філософії викладено відповідно до принципів парадигмального підходу, що поєднує в собі загальність і цілісність конкретно-історичного уявлення про реальність. Особливу увагу надано оригінальному розумінню співвідношення філософії та історії філософії.

Для студентів вищих закладів освіти, усіх, хто цікавиться історією філософії.